

De economische geschiedenis van de molens van 's-Hertogenbosch in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd (1296-1621).

door
dr. A.C.M. (Ton) Kappelhof
Vlaskamp 444
2592 AM Den Haag
herziene versie 12 oktober 2011

De economie van de molens

Wie de molens van een stad onderzoekt, raakt het hart van het economisch leven van die stad.¹ De molens waren de enige fabrieken in de middeleeuwen en de daarop volgende tijd tot ongeveer 1850 toen de stoommachine en de gasmotor heel geleidelijk de plaats van de molen overnamen. Transacties over molens laten zien hoe het bedrijfsleven werkte in een tijd dat 's-Hertogenbosch een stad vol dynamiek was, een zeer autonome positie bekleedde binnen het vorstendom dat Brabant heette, op eigen houtje oorlogjes voerde tegen roofheren in de omgeving, een stem had in het bestuur van het hertogdom, en heel af en toe de landsheer op bezoek kreeg en hem dan uitbundig fêteerde ondertussen druk bezig met hem nieuwe privileges af te troggelen. De economische basis van deze stad was een vitaal en rijk geschakeerd kleinbedrijf dat ten dele ambachtelijk georganiseerd was. Maar hoe dit economisch leven eigenlijk werkte, daarover weten we bijzonder weinig. De door Bosschenaren geschreven kronieken verhalen over privileges, wapenfeiten, fraaie gebouwen, politiek en natuurlijk rampen, maar niet over het bedrijfsleven en dus ook niet over molens.

Een molen was gemeten naar de maatstaven van die tijd technisch ingewikkeld en kostbaar in bouw en onderhoud. De bouwheer moest dus kapitaalkrchtig zijn, de man die ze kon bedienen moest weten hoe je dat moest doen. Technische kennis werd overgedragen van vader op zoon, van meester op leerling, onderwijs en leerboeken over het molenbedrijf waren er niet. De hertog mocht dan ver weg wonen -meestal resideerde hij in Brussel of in een kasteel in de omgeving- hij had in het gebied van het oude domein Orthen het recht van water en wind en dat werd bewaakt door de rentmeester van zijn domeinen in 's-Hertogenbosch en zijn agenten². Dat betekende in de praktijk dat wie een water- of windmolen wilde uitbaten, daarvoor een vergunning moest hebben afgegeven door die hertog of zijn raad. Vanaf 1404 was dat de Brabantse Rekenkamer in Brussel, daarvoor was het de hertogelijke raad voorgezeten door de hertog zelf die daarover besliste. Het recht van water en wind strekte zich ook uit over door paarden aangedreven molens, terwijl malen met de hand -een zwaar karwei- werd verboden. Voor een molen waren er dus drie nodig: de hertog en zijn rekenkamer, de houder van het recht en de molenaar. Aan de vraagzijde waren er de klanten: bewoners van de stad die hun graan wilden laten vermalen, hun zaad tot olie wilden laten slaan en hun schors wilden laten malen.

De molens lagen voor 1600 in clusters in Hintham, Orthen, aan de Vughterdijk en buiten de stadswal nabij de Oude Hulst. Het grootste cluster is dat van Hintham. Na ca. 1580 werden de molens buiten de stad afgebroken als ze al niet eerder verwoest of in brand gestoken waren. De molens werden voortaan op de stadswallen neergezet. Ook daar was genoeg wind.

Het staat nu al vast dat in de onderzoeksperiode de meeste molens dienden om graan te malen. Graan wilde in stad en meierij zeggen rogge. Van rogge werd brood gebakken of pap gekookt.

Onderzoeksvragen

¹ . Met dank aan Nico Jurgens die veel materiaal ter beschikking stelde en aan Valentijn Paquay voor zijn adviezen.

² . Vriendelijke mededeling Hein Vera 8 oktober 2010.

Uitgaand van deze globale vraagstelling zou een studie over de economische geschiedenis van de Bossche molens antwoord moeten geven op de volgende vragen. Onderzoekgebied is de stad binnen de muren en het uitgestrekte district dat onder de rechtsmacht van de schepbank viel, het zogenaamde vrijdom. Dit omvatte een deel van het gehucht Hintham, het dorp Den Dungen, de buurtschappen Frankenhofstad en het Reut op de dijk van de stad naar Vught omvatte en een deel van het gehucht Deuteren.

De molens

We willen weten hoeveel molens er waren, waar ze stonden, wat voor soort energie ze gebruikten en wat ze produceerden. Dat gegeven bepaalt de beschikbare capaciteit. Veranderingen in de capaciteit zeggen wat over vraag naar molens en daarmee wat over de economie van de stad.

Het lijkt erop dat verreweg de meeste molens graan maalden en gebruik maakten van de wind. Er was maar één watermolen die rond 1500 niet meer in bedrijf was. Op de tweede plaats kwamen de molens die uit zaad olie sloegen en molens die eikenschors tot run vermaalden. Vanaf de late vijftiende eeuw kwam daar een derde groep molens bij: windmolens die overtollig water wegsloegen zodat de rond de stad gelegen wei- en hooilanden in de zomer niet al te nat werden en de Bossche slaggers er hun vee konden vetweiden. Molens die hout konden zagen kwamen elders pas na 1600 in gebruik. Het zagen van hout werd in 's-Hertogenbosch door mannen met de hand gedaan.³ Nog later kwamen er molens om koloniale waren te verwerken: koffie, chocolade en tabak.

De institutionele omgeving: rechten

Economisch historici zijn tegenwoordig erg geïnteresseerd in instituties, omdat deze de economische ontwikkeling meer dan men vroeger aannam, kunnen afremmen of juist kunnen bevorderen. Ik verwijs naar de studies van ook buiten Nederland toonaangevende economisch historici zoals Jan Luiten van Zanden, Bas van Bavel en Oscar Gelderblom. We zagen al dat drie partijen zeggenschap hadden over molens: de hertog, de vergunninghouder en de molenaar. Het staat overigens niet vast dat de hertog overal in het vrijdom het recht van water en wind had. Dat moet dus nader worden onderzocht. Ook sommige machtige geestelijke instellingen zoals kloosters en het kapittel van de St. Janskerk hadden eigen molens, wellicht zonder daarvoor een vergunning te hebben.

De hertog gaf vergunningen af en bedong daarvoor vermoedelijk een eenmalige koopsom en een jaarlijkse zogenaamde recognitiecijs. De Rekenkamer in Brussel administreerde deze vergunningen en de veranderingen daarin als de molen teniet ging of werd verplaatst. De hoogte van de cijns zegt iets, zij het niet veel, over het verwachte rendement. De aanvraag ging wellicht vergezeld van motieven en een beschrijving van de omstandigheden.

Het staat niet vast dat alle vergunninghouders experts moesten inschakelen om de molen te kunnen bedienen. Er waren wellicht houders die zelf maalden. Ook dat moet dus nader worden onderzocht. In het geval dat de vergunninghouder het vak van molenaar niet onder de knie had, moest er een overeenkomst worden gesloten. In het midden van de veertiende eeuw was in deze situatie de meest in aanmerking komende vorm de pacht, waarbij twee vormen overheersten, de erfpacht en de tijdspacht. De laatste is voor ons doel veel interessanter omdat deze moest worden verlengd of anders opnieuw moest worden aangegaan. De hoogte van de pachtprestatie is een uiterst belangrijke indicator voor de conjunctuur, het wel- of minder welvaren van de molen tegenover de stedelijke economie

³ . Rekeningen Godshuizen.

als achtergrond. Wanneer een molen eenmaal in erfpacht is gegeven, ontstaat een situatie die in principe eeuwen kan duren. Pas wanneer de erfpachter niet aan zijn verplichtingen voldoet kan de molen na een lange en kostbare procedure weer terugvallen aan de vergunninghouder of zelfs aan de landsheer. De aard en de hoogte van de erfpacht zeggen alleen iets over de situatie bij het aangaan van de pacht. Wellicht heeft ook deelpacht bij molens een rol gespeeld. Hierbij wordt de opbrengst volgens een vooraf overeengekomen sleutel tussen partijen gedeeld. Bij hoeven kwam deze pachtvorm in de Meierij wel voor. De deelpacht geeft de ondernemer i.e. de molenaar minder vrijheid zijn bedrijf naar eigen inzicht in te richten, maar spreidt wel het risico. Tegenover een deling van de opbrengst stond immers meestal dat eigenaar en molenaar ieder een deel van het onderhoud betaalden en de kosten van een investering in bijvoorbeeld uitbreiding of nieuwbouw inbrachten. Denkbaar is dat wanneer de molenaars weinig kapitaalkrchtig zijn, dat dan de deelpacht meer voorkomt.

In het midden van de vijftiende eeuw werd in de stad voor het eerst een belasting op het malen geheven, het maalgeld. Dit werd een blijvertje. In het midden van de zestiende eeuw kwam daar een door de Staten van Brabant geheven accijns op het gemaal bij. Na de overgang naar de Republiek in 1629 kwam voor deze laatste accijns het gemaal in de plaats, een accijns op alle graan dat werd gemalen. De fiscus raakte daardoor geïnteresseerd in molens die graan en mout maalden. De controle op de inning van de accijnzen uitte zich in gedetailleerde regelgeving. De accijnzen werden meestal verpacht aan de meestbiedende.

Markten

We willen weten voor welke markten de molens werkten.

Productie

We willen weten hoeveel graan en schors er werden vermalen, hoeveel zaad werd er geslagen en of er nog andere goederen werden gefabriceerd.

Kosten

We willen weten hoeveel de bouw en het onderhoud van een molen kostte en door wie dit werd dit betaald.

Kapitaalverschaffers

Wie waren er kapitaalkrchtig genoeg om een molen te financieren? Welke was hun sociale positie? Waren het vooral of alleen bewoners van de stad of ook lieden of instellingen van buiten?

Opbrengsten

Hoeveel bracht een molen open hoe werd de opbrengst verdeeld over de drie rechthebbenden, de hertog, de vergunninghouder en de molenaar. We zijn ook op zoek naar gegevens over de wijze waarop de molenaar zich liet betalen. Dat kon een deel van het graan zijn, het molster, of een bedrag in geld. Moest de molenaar vaak krediet geven en schepte hij soms te veel, was hij met andere woorden een opschepper. Klachten over deze vorm van bedrog worden in de literatuur vermeld.

Personeel

We willen weten hoeveel mensen er op een molen werkten en wat ze daar verdienden.

Plaats in de samenleving en sociale verhoudingen

Meer tot de sociale dan de economische geschiedenis behoren vragen als: welke positie hadden de rechthebbenden in de stedelijke samenleving. Behoorden de eigenaren tot de bovenlaag, de bestuurders of zaten ze daar net onder? In 1550 kreeg het gilde van de molenaars en de olieslagers voor het eerst een keur, een door de magistraat vastgestelde verordening. Uit de considerans van dit stuk blijkt dat het gilde toen al bestond, maar dat er moeilijkheden waren gerezen, om welke reden de molenaars zich tot de magistraat hadden gewend. De plaats die het gilde innam in processies wijst erop dat de molenaars in de statushiërarchie op nummer twee stonden, na de smeden die wapens konden maken, maar voor de slaggers die goed met messen konden omgaan.⁴ De korenkopers (graanhandelaren) zaten ook hoog wat erop wijst dat de handel in koren en allerlei transacties met graan in 's-Hertogenbosch in de middeleeuwen belangrijk waren. Hoe waren de relaties tussen graanhandelaren en molenaars en die tussen bakkers en molenaars?

Bronnen die deze vragen kunnen beantwoorden

De protocollen van de schepenbank en notarissen

De onlangs bijgewerkte inventaris op het archief van de Bossche schepenbank vormt de primaire toegang tot het archief. Door vrijwilligers en WSW-ers zijn daarop in het verleden nadere toegangen gemaakt. Waardevol waren de door de heer Ketelaars uit Rosmalen gemaakte transcripties met samenvattingen van de oudste oorkonden in het algemeen protocol dat in 1367 aanvangt. Wijlen de heer Leget ontsloot de protocollen van erfdelingen en de momboirboeken en indiceerde testamenten. De index van Smulders-Spierings, die de periode 1367-1500 bestrijkt, bevat een subcategorie molens. De daarin vermelde akten gaan bijna allemaal over eigendomsoverdrachten. Een enkele keer wordt een molen in erfpacht gegeven. Het blijkt dat vaak vele personen rechten op een molen hadden. Dit kan het gevolg zijn geweest van erfdelingen, maar ook van handel waarbij iemand een deel van zijn recht verkocht en daarna overdroeg aan een derde. Deze situatie is te vergelijken met aandelen op naam.

Bestudering van enkele van deze akten wees uit dat de transacties met molens soms ingewikkeld waren. Zo verhuurt Willem Stouten een molen buiten de Pickepoort in 1484 aan Hendrik Hermanszoon van Deventer voor 100 jaar en 100 dagen voor de erop rustende lasten en een pacht van 6 mud rogge die moet worden geleverd zolang Willem leeft. Aangenomen mag worden dat Willem niet nog 100 jaar leeft na het aangaan van deze overeenkomst, wat zou betekenen dat na Willems dood alleen nog de lasten moesten worden betaald. Bijna een jaar later draagt Hendrik van Deventer de helft van deze huur over aan Hendrik zoon van Johannes Pouwels. Beide Hendrikken zullen ieder de helft van de lasten betalen. In een daarop volgende akte draagt Hendrik van Deventer de helft van de molen over aan Pouwels. Volgens onze juridische inzichten kan een huurder niet een deel van het eigendomsrecht overdragen aan een derde, zoals hier toch gebeurt. De pas aan het eind van de zeventiende eeuw gedrukte Bossche costumen maken geen melding van dit jaar rariteiten. Een pachttermijn van 100 jaar en 100 dagen is uitzonderlijk en doet eerder aan een grap dan aan een serieuze zaak denken. Nader onderzoek naar de toedracht van deze en

⁴ . Van den Heuvel.

andere merkwaardige transacties kan meer duidelijkheid scheppen rond de juridische inkadering van koop en verkoop, huur en verhuur.⁵

De molens werden geregeld verhandeld, waarbij de indruk bestaat dat de meeste eigenaren in het milieu van de Bossche burgerij moeten worden gesitueerd. De landsheer, de stad, grote geestelijke instellingen, hoge en lage adel en lieden die niet in stad of meierij wonen treden in deze akten zelden op. De akten geven vaak geen uitsluitel over het soort molen en wat deze produceerde.

Om de meeste van de bovenstaande vragen te kunnen beantwoorden zijn akten van verpachting een kardinale bron. Aangezien onderhoud, stilstand als gevolg van het weer en tal van andere zaken goed geregeld moesten worden en de pachtprestatie vaak aanzienlijk was⁶ mogen we veronderstellen dat de overeenkomst op schrift werd gezet en verleden werd voor personen met gezag, dat wilde zeggen schepenen of een notaris. De schepenbank had als voordeel dat als er moeilijkheden rezen partijen zich tot de schepenbank konden wenden omdat dit orgaan in de stad de hoogste rechterlijke instantie was. Contracten die voor schepenen werden verleden, werden daarna op de schrijfkamer in het stadhuis ingeschreven in een van de protocollen. Onderzoek door mij verricht in de protocollen van de Bossche schepenbank wees echter tot mijn verrassing uit dat akten waarbij molens, maar ook tienden, hoeven en losse percelen land werden verpacht in het protocol rond 1370 sporadisch voorkomen. In latere protocollen komen ze helemaal niet voor!

Een groot manco is de voor dit onderzoek ontoereikende ontsluiting van het Bossche protocol. De index van Ferdinand Smulders en Mechelien Spierings loopt tot en met het jaar 1500. Daarna valt de onderzoeker in een diep zwart gat. Een onlangs in opdracht van het Stadsarchief door Geertruy van Synghel uitgevoerd onderzoek naar een betere ontsluiting van het protocol na 1500 leverde als resultaat op dat digitaliseren en ontsluiten zo kostbaar is dat de leiding van het Stadsarchief het niet verantwoord achtte dit project door te zetten.⁷ De hierboven geciteerde verpachting van twee molens in Heesch en Oss is ingeschreven in het protocol van erfdelingen dat door Leget is geïndiceerd. Deze gedrukte indexen zijn later door de samenstellers van de Bossche Encyclopedie gedigitaliseerd. Onderzoek daarin leverde niet veel gegevens op. Af en toe staan er enkele verpachtingen op een kluitje bij elkaar, maar steeds van molens en hoeven in de Meierij.

Een ander vaak onderbelicht gebrek van het protocol -en van protocollen van schepenbanken en notarissen in noordelijk Brabant in het algemeen- is dat het bij uitstek juridische documenten zijn. De akten waren bedoeld om zo nauwkeurig mogelijk vast leggen wie welke rechten had op wat toen als onroerend goed werd beschouwd. Dat waren niet alleen wat wij nu onroerend goed noemen, maar ook de talloze renten die op huizen en land waren gevestigd. Dat betekent dat de protocollen zich minder lenen voor de beantwoording van vragen van economische aard.

Dit gemis aan verpachtingsakten kan op twee wijzen verklaard worden. De eerste is dat vanaf op zijn laatst de vijftiende eeuw de akten van verpachting en verhuring in een afzonderlijk protocol werden geregistreerd en dat deze serie protocollen verloren is gegaan. Van Synghel signaleert in haar magistrale studie over de Bossche schrijfkamer dat er series

⁵ . Archief Schepenbank 's-Hertogenbosch, inv. nr. 1253, f 118r en f 350v, d.d. resp. 21 juli 1483 en 4 september 1484.

⁶ . In 1565 werd een windmolen in Heesch en een rosmolen in Oss verpacht voor 128 mud rogge, 2 mud boekweit, 2 mud mout, 2 mud tarwe en 12 kapoenen. Een hoeve bracht in deze tijd zelden meer dan 15 mud rogge per jaar op. Zie: Archief Schepenbank 's-Hertogenbosch, inv. nr. 1565, f 278r, d.d. 30 maart 1565 (gevonden via Bossche Encyclopedie).

⁷ . Ik heb geen inzage gehad in dit rapport.

verloren zijn gegaan, maar ze noemt daarbij niet de serie protocollen van verhuring en verpachting.⁸ In andere Brabantse schepensarchieven zijn deze protocollen echter zeer algemeen.

De andere verklaring is dat het verlijden van deze akten werd overgelaten aan de Bossche notarissen. De banden tussen de secretarissen van de schrijfkamer en de notarissen waren zeer nauw. Veel middeleeuwse secretarissen bekleedden ook het ambt van notaris. Zij konden beide schrijven en kenden de formulieren die nodig waren om een akte rechtsgeldig te maken. Daartegen pleit dat de verpachtingen van de hoeven van het Geefhuis voor schepenen werden verleden. De notariële protocollen van vóór 1580 zijn verloren gegaan, wat rest zijn grossen van notariële oorkonden in andere archieven zoals die van het Geefhuis en het Groot Gasthuis. Proefonderzoek in de oudste wel bewaarde protocollen wees uit dat daar geen akten van verpachting in voorkwamen. Het bestand aan notariële protocollen van vóór 1621 is klein.

Losse oorkonden, met name uit de vroegste periode, bevatten waardevol materiaal over welke molens waar stonden. De stadsrekeningen die pas vanaf 1494 bewaard zijn gebleven -op enkele van rond 1400 daterende rolrekeningen na- zijn voor ons doel van weinig nut omdat het maalgeld verpacht werd en als het al gecollecteerd werd, de door de collecteurs overgeleverde rekening, als deze al bewaard is, alleen de opbrengst van het maalgeld per week opgeeft, dus geen informatie bevat over hoeveel graan op welke molen werden gemalen.⁹

Andere bronnen

De Bossche kronieken bevatten nauwelijks gegevens. Twee grote Godshuizen, de Tafel van de H. Geest en het Groot Gasthuis, bezaten ieder een eigen molen. De Tafel bezat al in de Middeleeuwen een korenmolen, het Gasthuis kreeg er pas kort voor 1600 een. Het Gasthuis bezat wel enkele molens in de Meierij. De rekeningen van beide instellingen bevatten bruikbare gegevens over de onderhoudslasten, maar niet over het rendement omdat de molens alleen voor eigen gebruik maalden en in eigen beheer werden gehouden. Geefhuis en Gasthuis hadden een molenaar in loondienst. De laatmiddeleeuwse schoutsrekeningen, die in de jaren negentig op microfiche zijn gezet, bevatten, afgaand op de door Henk Beijers gemaakte toegangen, nauwelijks gegevens over molenaars en geen gegevens over molens. Het archeologisch bodemonderzoek en het bouwhistorisch onderzoeken hebben nauwelijks bruikbare gegevens opgeleverd.

De conclusie luidt derhalve dat de situatie rond de bronnen niet zo gunstig is. Dat is geen reden om bij de pakken neer te gaan zitten. Het perspectief verandert als de domeinrekeningen in Brussel worden onderzocht. Deze zijn vanaf 1403 zonder hiaten bewaard. Volgens de rechtshistoricus Hein Vera zitten ze boordevol waardevolle gegevens.¹⁰ Hij gebruikte ze voor zijn in 2011 verschenen proefschrift over gemene gronden in de Meierij van 's-Hertogenbosch, maar hij liet de Bossche molens buiten beschouwing. Ik verwacht dat de domeinrekeningen veel informatie bevatten over de verlening van vergunningen en de omstandigheden waaronder dit gebeurde. Laatmiddeleeuwse rekeningen zijn, zo is mijn ervaring met domeinrekeningen uit de veertiende tot zestiende eeuw uit Zuid-Limburg, zeer verhalend van aard.

⁸ . Van Synghel, p. 297.

⁹ . Oud Stadsarchief, inv. nr. 2234 (rekening van het maalgeld 1495/96).

¹⁰ . Vriendelijke mededeling Hein Vera 8 oktober 2010.

